

Sakrale landskaber i diakront perspektiv

– arkæologi og toponymi

Af Sofie Laurine Albris

Indledning

Billedet på denne artikels titelblad illustrerer nogle problematikker, der er centrale for det diakrone perspektiv på religionen i fortidens landskab. Billedet er taget fra den højtliggende lokalitet Agerbygård på Bornholm. Her ligger en af de fundrige bornholmske sortmuldspladser, i dag en dyrket mark. Hvert år fremkommer der ved pløjning genstande, der stammer fra hele 1. årtusind e.Kr., mange af ekstraordinær karakter. Søgegrøfter og geofysiske opmålinger på stedet har vist, at her har ligget bygninger gennem mindst otte bebyggelsesfaser.¹ Fund af guldgubber og rituelle deponeringer afspejler, at her foregik religiøse praksisser, men vi ved ikke, hvor definerende dette har været for fortidens opfattelse af lokaliteten.

Vi ser herfra ned mod Østerlars kirke, den største rundkirke på Bornholm, der er en mulig arvtager til lokaliteten på bakketoppen. Her er altså et fysisk nært forhold mellem nogle lokaliteter i det førkristne og det senere kristne landskab – et forhold, der har været debatteret i forskningshistorien.² Der er ikke kilder til stednavnet *Agerbygård* før midt i det 18. århundrede, hvor der veksles mellem formerne *Agerby* og *Agergård*. Kildeformerne antyder, at navnet oprindeligt var et såkaldt simpleks, det vil sige usammensat **Agre* i pluralis, hvor både *-by* og *-gård* er senere tilføjelser.³ Der er i svensk navneforskning en tradition for at se usammensatte *åker*-navne som mulige betegnelser på rituelle samlingspladser.⁴ Ordet *ager* betyder imidlertid grundlæggende 'dyrket mark', udviklet fra en ældre betydning 'græsgang'.⁵ Brugt som stednavneelement illustrerer det et af vores problemer, når vi forsøger

¹ Watt 1998.

² Andréén 2002; Olsen 1966.

³ DS 10, 308; Vedrørende den specielle bornholmske bebyggelses- og sognestruktur se Albris & Pihl 2022.

⁴ Vikstrand 2001, 367.

⁵ Jørgensen 2008, 18.

at identificere religiøse lokaliteter ud fra stednavnestof. I Norden har vi en del såkaldte sakrale stednavne, der for eksempel kan indeholde nordiske gudenavne eller betegnelser for kultsteder.⁶ Men en række ord som *ager*, *lund*, *bjerg* og *høj* har helt almene topografiske grundbetydninger, selvom det tyder på, at de også havde religiøse konnotationer i oldtiden.⁷ Denne slags stednavne vanskeliggør dels sikre identifikationer af lokaliteter relateret til religion, men de er også en påmindelse om, at ”det sakrale” kunne være et aspekt af ”det almindelige” i landskabet. Her støder vi på endnu en central problematik, for skal vi forstå det religiøse liv eller rituelle lokaliteter som noget, der var specielt og adskilt fra det almene,⁸ eller som en almindelig integreret del af hverdagslivet?⁹

Noget så ordinært som den dyrkede ager kunne være en vigtig arena for ritualer, for eksempel i form af rituelle processioner, både i forhistorisk og kristen tid, særlig i tilknytning til såning og høst.¹⁰ Det kan være baggrunden for at navneelementet *ager/åker* findes knyttet til lokaliteter med særstatus i Sverige og Norge (såsom *Åker* i Hedmark og *Uppåkra* i Skåne), og også flere steder ses i kombination med gudenavne, som *Torsåker* og *Ulleråker*. Flere steder i Sverige ses *åker*-navne i tæt tilknytning til sognekirker eller optræder i herredsnavne, formentlig afledt af navnet på herredets tingsted.¹¹ Den oprindelige pluralisform **Agre*¹² ser vi også i de skånske *Uppåkra* og *Gullåkra*.¹³

Agerbygård og lokalitetens nære tilknytning til Østerlars Kirke antyder en kultkontinuitet fra førkristen til kristen tid og følger et mønster, vi kan genkende fra flere andre *ager/åker*-lokaliteter. Billedet fra lokaliteten illustrerer således, hvordan det religiøse landskab indeholder både det ordinære og det ekstraordinære, og det afspejler et årtusindlangt tidsperspektiv, mens den golde stubmark og de bølgende skyer minder os om, at årets gang og den cykliske tid havde stor betydning for fortidens religiøse liv i landskabet.

Status på det sakrale landskab

Efter en periode i midten af det 20. århundrede med skepsis over for emnet er antallet af publikationer, der anvender arkæologi i studiet af førkristen religion i Norden, nærmest eksploderet i de senere årtier.¹⁴

Helt overordnet har disse årtier tilvejebragt mange undersøgelser af nye arkæologiske fund, men også nye vurderinger af gammelkendte lokaliteter, der hele tiden ændrer og nuancerer vores syn på religionen i landskabsperspektiv. Overordnet står det i dag klart, at kult og ritualer gennem hele jernalderen foregik både inden for og omkring bebyggelsen, samt på gravpladser og

6 Brink 2007; Vikstrand 2001; 2020.

7 Vasshus 2015; Vikstrand 2004.

8 Zachrisson & Andrén 2020, 675-677.

9 Johannesen 2016; Pantmann 2020.

10 Murphy 2016, 139; Harkel et al. 2017.

11 Brink 1990; Vikstrand 2001, 119; Vikstrand 2004, 332-333.

12 DS 10, 308.

13 Brink 1998, 322; for en kritisk vinkel på det sakrale indhold i navneelementet *ager* se Christensen 2010, 113-115.

14 F.eks. Grimm og Pesch 2011; Wikström af Edholm et al. 2019; se oversigter i Fabech & Näsman 2013; Zachrisson & Andrén 2020.

på forskellige lokaliteter i landskabet, herunder vådområder, og kunne være relateret til blandt andet ressourcer, transportveje, grænser eller til steder med topografisk særegne udtryk. Vi er blevet opmærksomme på, at den religiøse praksis både indeholdt den enkelte gårds eller families hverdagsreligion og markeringer af vigtige livsbegivenheder og en samfundsmæssigt bredere praksis med større fester og kollektive ritualer, der kunne være relaterede til årstider, konflikter og kriser eller til herskerritualer, for eksempel ved udnævnelsen af nye ledere.

Selvom der både er udtryk og fænomener, der går igen på tværs af domæner, regioner og perioder, er der overordnet stor variation, både i de enkelte ritualer og i de rituelle pladser materielle udtryk. Noget, der er blevet klart i de senere årtier, er også, at religiøs forandring må have været en væsentlig drivende faktor for samfundsudviklingen, blandt andet for etableringen af de tidlige rigdoms- og handelscentre i romersk jernalder, og for udformningen af en lang række aristokratiske storgårdskomplekser fra omkring 6. århundrede, der fremstår slående ens. Endelig er vi blevet opmærksomme på, at konversionen var en langvarig proces, hvis tidlige frø muligvis allerede blev sået i germansk jernalder, og hvis endelige gennemførelse både medførte brud med og fortsættelser af den tidligere sakrale topografi.

Imidlertid står vi stadig over for en række problemstillinger, der ikke kun er metodiske, men også i høj grad handler om de begreber og tankesæt, vi selv er forankret i, når vi arbejder med forhistoriske religiøse forestillinger og praksisser. Denne artikel giver et indblik i nogle af disse problematikker, særligt set ud fra sammenstillingen af arkæologi og stednavne. Teksten vil forhåbentlig give læseren en indsigt i både usikkerhed og komplikationer, men også i hvorfor krydsfeltet mellem stednavne og arkæologi alligevel er en relevant ressource i studiet af førkristen religion i landskabet.

Vinkler på religionen i landskabet

Studiet af religion i landskabsperspektiv i jernalder og vikingetid arbejder primært i et krydsfelt af tre discipliner; den arkæologiske, den onomastiske og den religionsvidenskabelige (dertil kommer den historiske og diverse naturvidenskabelige vinkler på fortidens landskab).¹⁵

Uanset det faglige udgangspunkt er der et spændingsfelt mellem det etiske og det emiske perspektiv, det vil sige mellem det analyserende og kategoriserende perspektiv, der ser en kultur "udefra", og det oplevede perspektiv, der repræsenterer de studerede menneskers egen synsvinkel "inde-

¹⁵ Olsen 1966, 17.

Fig. 1. Simplificeret model, der viser, hvordan dannelsen af stednavne sker gennem kommunikation og dermed skaber et fælles mentalt landskab, som repræsenterer et indblik i det emiske perspektiv på fortidens landskab. Illustration: Sofie Laurine Albris.

fra”.¹⁶ Vores traditionelle arkæologiske metoder repræsenterer især det brede analytiske, klassificerende perspektiv – det etiske perspektiv – der hjælper os til at systematisere og sammenligne materialer og lokaliteter. Det emiske perspektiv, der tager udgangspunkt i menneskets egen forståelse af levende liv, genstande, landskaber og lokaliteter, kan være svært tilgængeligt i en forhistorisk kontekst, hvor vi primært arbejder ud fra materielle levn. Her kan stednavneforskningen bidrage, idet stednavnene udgør sproglige levn efter fortidens menneskers egne måder at omtale lokaliteter og landskaber på (fig. 1). Dannelsen af et stednavn kræver, at der er enighed blandt en gruppe sprogbrugere om måden at karakterisere stedet, og derfor afspejler stednavnene ordstof, der var i brug, og opfattelser, der var generelt accepterede på dannelsesstidspunktet.¹⁷ Det er også væsentligt, at stednavne, når de først var dannet, kan have haft en betydelig indvirkning på den videre kollektive opfattelse af stedet, hvor nye meninger og praksisser kunne blive tilknyttet og konstrueret gennem løbende genfortolkning og forstærkning af stedets betydning.

Der er lange traditioner for at studere det førkristne landskab ud fra stednavne, særligt i det 19. og tidlige 20. århundrede,¹⁸ men i de senere år er det de arkæologiske fund, der til stadighed bringer nye perspektiver, også på stednavnene. Imidlertid er der i begge discipliner en høj grad af fortolkning og usikkerhed, og det er her, at den religionsvidenskabelige vinkel kan være en hjælp. Først og fremmest er det vigtigt at være bevidst om de diskussioner, der føres i religionsvidenskaben, om hvordan vi definerer religion, og om hvordan og hvorvidt rituel adfærd kan afgrænses fra andre typer formaliseret og struktureret adfærd.¹⁹ I religionsvidenskabelige studier af førkristen nordisk religion har man traditionelt trukket på skriftlige vidnesbyrd. Dette indebærer

¹⁶ Se f.eks. Ravn 2015.

¹⁷ Vikstrand 2020, 116-118.

¹⁸ Olsen 1926; Kousgård Sørensen 1992; forskningshistorisk oversigt i Vikstrand 2020, 115-116; Brink 2014, 158-163.

¹⁹ Se f.eks. Bønding 2023; Bell & Kreinath 2021.

i sig selv problemer og udfordringer, især fordi teksterne vedrørende nordisk førkristen religion er nedskrevet længe efter, man officielt gik over til kristendommen, og fordi de rummer meget lidt information om, hvordan religionen foregik i praksis.²⁰ Med det såkaldte *material turn*, der har påvirket socialvidenskaberne i de senere årtier, har religionsvidenskaben i stigende grad interesseret sig for de materielle og rumlige aspekter af religion, og dermed er den også blevet mere orienteret mod de arkæologiske kilder. Denne interesse er også relateret til et øget fokus på rituel performance.²¹

De tre discipliner har dermed udgangspunkt i forskellige arbejdsmetoder og har traditionelt opereret inden for vidt forskellige forskningsparadigmer. I de senere årtier har disciplinerne nærmet sig hinanden, men det gælder stadig, at der må tages hensyn til kildematerialets begrænsninger og vanskeligheder med tolkninger og dateringer. Det skal derfor understreges, at udforskningen af det førkristne religiøse liv altid i høj grad bygger på fortolkninger og altid er behæftet med en vis usikkerhed.

Modsat de skriftlige kilder har de arkæologiske og toponymiske forskningsfelter den fordel, at kildematerialet er lokalt forankret og er produkter af praksisser, der har været en del af menneskers levede liv. Derfor bliver det særligt interessant, når arkæologiske levn og sakrale stednavne optræder de samme steder – men dette stiller os også over for metodiske problematikker. For eksempel er kronologi og dateringsmuligheder helt centrale, idet dateringsrammen for både stednavne og arkæologi er afgørende for at kunne afgøre de mulige relationer mellem materielle og sproglige praksisser. En anden vigtig problemstilling, som er relateret til den kronologiske, er vores forståelse af udviklinger i fortidens terminologi. Sprogbrug udvikler sig over tid og varierer mellem regioner, og vi har sjældent eksakt viden om den præcise betydning af ord og deres relation til bestemte typer religiøse eller rituelle lokaliteter og aktiviteter. Derfor giver stednavnene ikke entydige svar, men bør ses som bidrag til den samlede analyse og forståelse af en lokalitet og dens udvikling i langt tidsperspektiv.

Kernebegreber og tankesæt

I studiet af førkristen religion i landskabsperspektiv er det centralt at fastholde en bevidsthed om, hvordan vi anvender begreber og terminologi. Ellers kan vi komme til uforvarende at videreføre antagelser, der er forældede, eller som ikke er gennemtænkte. Eksempelvis er det diskuteret, om den førkristne religion overhovedet kan defineres som en religion,²² eller om den med ret-

²⁰ Se f.eks. Egeler 2023; Hultgård 1996; Murphy 2016; Nordberg 2012.

²¹ Price 2022.

²² Lindberg 2009.

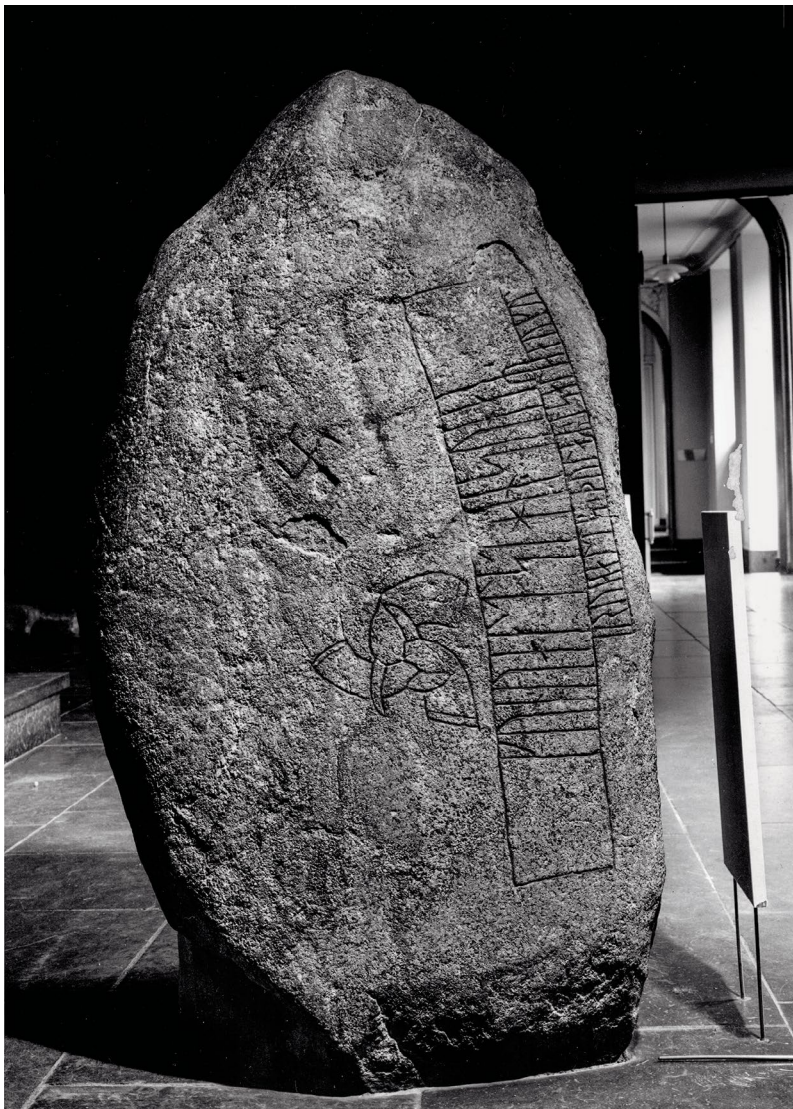

Fig. 2. Snoldelevstenen med en runeindskrift fra sidste del af yngre germansk jernalder, der kan oversættes, "Gunvalds sten, søn af Roald, tul på Salhøje(ne) (Salløv)". Foto: Erik Moltke, Nationalmuseet, CC-BY-SA 2.0.

te kan kaldes førkristen, idet den gennem hele første årtusinde har eksisteret sideløbende med kristendommen. Termen bør i sin egentlige betydning dække al religion, der går forud for kristendommens opståen i 1. århundrede, men bruges i nordisk sammenhæng især om jernalderens og vikingetidens ikke-kristne religion. Det er videre vigtigt at gøre sig klart, at skandinavisk

jernalderreligion ikke var et defineret trossæt, som vi kender det fra kristendommen, men snarere et konglomerat af fælles ideer og praksisser, som var til stede i alle aspekter af menneskenes liv. Netop derfor er det vanskeligt at adskille religiøs adfærd fra andre typer handlinger.²³

Helt centralt for den måde, religionsudøvelsen har fungeret på i praksis, og for den overleverede kildesituation, er, at den foregik i en overvejende mundtlig kultur. Her var rituel adfærd et vigtigt medie, hvis udførelse afhang af, hvordan handlinger, fortællinger, opremsninger og optrædener blev husket.²⁴ Fællesskabets opfattelser og erindringer blev sandsynligvis hjulpet på vej af specialister, der var trænet i teknikker som poetisk sprog, gestik og bevægelser. Men også religionsudøvelsens rumlige forankring havde stor betydning, og bestemte lokaliteter og monumenter kunne spille en vigtig rolle i dannelsen og videreførelsen af kollektive erindringer.²⁵ Et muligt eksempel på en rituel specialist kan være den *pulr*, 'taler', der bliver nævnt i runeindskriften på Snoldelevstenen og i oldnordisk litteratur (fig. 2).²⁶ I indskriften forbindes ordet *pulr* med stednavnet *Salhaugum*, der betyder 'ved sal-højene', det nuværende *Salløv* på Midsjælland. *Sal* er datidens betegnelse for den monumentale hal, mens højene må være de gravmonumenter, som Snoldelevstenen blev fundet ved.²⁷ Indskriften kobler dermed pulens mulige rituelle funktion med at udføre performative recitationer til en monumental og elitær lokalitet, og til en offentlig og politisk side af det rituelle liv, der også er afspejlet i stednavnene.

Begrebspar og det sakrale landskab

Som del af bevidstheden om, hvordan vi skal opfatte den førkristne religion, må vi også overveje brugen af de begrebspar, vi inddrager i vores beskrivelser. I skandinavisk forskning synes for eksempel betegnelsen sakralt landskab at blive brugt på forskellige måder. Inden for arkæologien trækker nogle på den rumænske religionsforsker Mircea Eliades ideer om en universel kosmologisk symbolik, hvor mytologiske forestillinger ses som liggende bag udformningen af særligt hellige steder.²⁸ Inden for stednavneforskningen har der i højere grad været set på, hvordan religiøse aspekter kan være koncentreret i bestemte afgrænsede sakrale områder, hvor der for eksempel findes mange sakrale stednavne.²⁹ Også i dette perspektiv kan visse områder blive set som særligt sakralt organiserede (fig. 3).

Vi bør imidlertid overveje, om konceptet *sakralt landskab* forudsætter, at der fandtes et *ikke-sakralt landskab*, og at vi med anvendelsen af denne

23 Bønding 2023, 4; Zachrisson og André 2020, 671.

24 Assman 2006; 36-40, Brink 2005, 63, 73; Nygaard & Tirosh 2021, 28.

25 Brink 2005; Mitchell 2020.

26 Brink 2005, 104-106; Sundqvist 2020, 755-757.

27 Christensen & Høgsbro 1987.

28 Eliade 1959; Hedeager 2001, 506.

29 Brink 2001, 79-88.

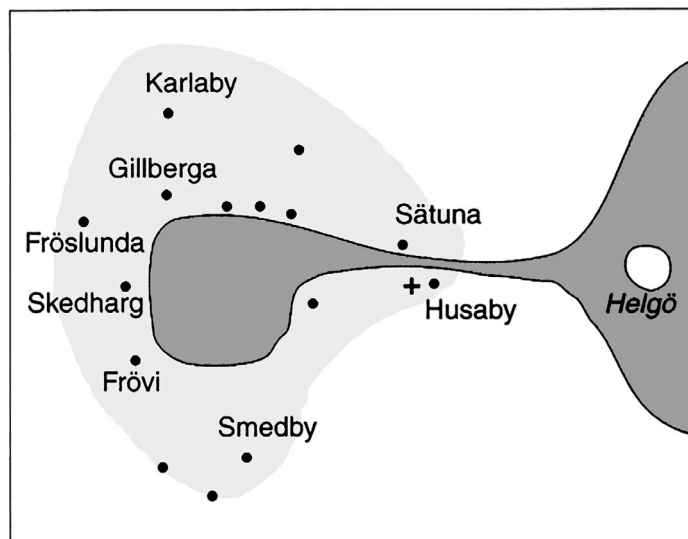

Fig. 3. Model af et idealiseret navnemiljø med særligt sakralt indhold. Et navnemiljø er den toponymiske udgave af et centralpladskompleks, hvor forskellige stednavne afspejler diverse vigtige funktioner og kronologiske udviklinger inden for navnemiljøet. Sakrale lokaliteter er repræsenteret i navnet Helgö, Frövi, Fröslunda og Skedharg. Efter Brink 1999.

betegnelse også antager en opdeling mellem sakralt og profant som i kristendommen.³⁰ Herunder må vi altså tage stilling til, om vi mener, at religionen var noget, der foregik adskilt fra eller som en almindelig del af det levede liv. Disse spørgsmål kan få stor betydning for tolkninger af konkrete arkæologiske levn, og for hvordan vi går til dem i felten.

Flere studier fra de senere årtier har demonstreret, at spor af rituel adfærd forekommer i mange sammenhænge, og at ritualer sandsynligvis var en helt almindelig, integreret del af jernalderens hverdagsliv.³¹ Ud fra dette perspektiv er det sakrale et immanent potentiale i landskabet, der kan aktiveres alle steder på forskellige tidspunkter, ved bestemte begivenheder eller i relation til forskellige grupper defineret af alder, køn, etnicitet eller andre sociale fællesskaber. *Det sakrale landskab* er altså ikke én, men mange ting, der ikke var adskilt fra, men et generelt aspekt af al topografi. Mens det sakrale således kan forstås som integreret i jernaldermenneskets levede landskaber uden en klar skelnen mellem sakral og profan, skal vi dog være åbne for den mulighed, at nogle steder kan have antaget mere markante sakrale betydninger for det bredere samfund. Det er for eksempel blevet bemærket, at de sakrale stednavne måske afspejler, at nogle steder blev anset for særligt hellige, og desuden at der var visse rituelle steder, der synes at have været adskilt fra det almindelige liv.³² Dannelsen af et sakralt stednavn kan videre have haft indflydelse på, at et sted (videre)udviklede en sakral særstatus.

³⁰ Fabeck & Näsman 2013, 54-55; Kugele 2016; Murphy 2016, 141.

³¹ Carlie 2004; Johannesen 2016.

³² Vikstrand 2020, 117; Zachrisson & Andrén 2020, 677.